

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2000

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΤΕΜΙΑΔΟΥ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΤΕΜΙΑΔΟΥ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας,

Σύμφωνα μὲ τὸ Ἄρθρο 14 τοῦ Κανονισμοῦ τῆς, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν τακτικὴ πανηγυρικὴ συνεδρία τῆς 25ης Μαρτίου, ἐορτάζει τὴν ἐπέτειο τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς καθὼς καὶ ἐκείνην τῆς Ἐθνικῆς παλιγγενεσίας.

Στεφανώνει πάλι ἡ Ἀκαδημία τοὺς τάφους τῶν ἡρώων τοῦ εἰκοσιένα, καίει λιβανωτὸν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς πατριωτικῆς εὐσέβειας, ὑψώνει εὐγνώμονα φωνή, καὶ τονίζει εὐλογίαν καὶ ὕμνον πρὸς τὴν ἱερὴ μνήμη ἐκείνων ποὺ ἀνέστησαν τῇ νεκρῇ καὶ ἐλευθέρωσαν τὴ δούλη Ἑλλάδα, καὶ πραγμάτωσαν εὐχὲς καὶ ἐλπίδες τεσσάρων αἰώνων καὶ ἀνύψωσαν τὴν πατρίδα μας στὴν ἔνδοξη βαθμίδα ἐπάνω στὴν ὁποία στέκεται στὴν Ἱστορία ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα.

Δὲν ὑπάρχει κατανυκτικότερο ἱστορικὸ μυστήριο ἀπὸ τὴ μετεώριση τῆς Ἱστορίας σὲ θρύλο. Δὲν ὑπάρχει ὠραιότερη πραγμάτωση ἀπὸ τὴν ὑλοποίηση τοῦ θρύλου σὲ ἱστορία.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, συμμεριζόμενη τὴν ἔκφραση τῆς πανελληνίας χαρᾶς καὶ ἐθνικῆς ὑπερηφάνειας συνορτάζει ἐπίσης τὴν μεγάλη ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεομήτορος.

Ὅταν ὁ ἀθάνατος Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τῆ Ζάκυνθο, ἀποβιβάσθηκε στὴ Μάνη γιὰ νὰ συγκροτήσῃ τὸ πρῶτο ἐπαναστατικὸ σῶμα, εἶπε στὰ ὀλιγάριθμα παλληκάρια του:

«Ὁ Θεὸς ὑπέγραψε παιδιὰ τὴν Ἑλευθερίαν τῆς Ἑλλάδας! Κι ὁ Θεὸς δὲν παίρνει πίσω τὴν ὑπογραφή του!».

Ὅπως ἀνέφερα καὶ προηγουμένως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Ἑορτή, ἐορτάζει ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ τὴ δική της γιορτή, τὴν 74ῃ ἐπέτειο τῶν γενεθλίων της, καὶ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας ὅτι ἡ ἱδρυσή της, καὶ συνεπῶς ἡ ἐπέτειος αὐτῆς, συμπίπτει τὴν ἴδια μέρα μὲ τὴν Ἑθνικὴ γιορτή. Πρόκειται περὶ συμβολισμοῦ ποὺ δηλώνει ὅτι καὶ ἡ Ἀκαδημία ὡς σκοπὸ της θέτει τὴν παλιγγενεσία τῆς Ἑλλάδας.

Στὴ μνήμη τῶν μεγαλουργῶν συντελεστῶν παλαιότερων καὶ νεώτερων θριάμβων, ἡ Ἑλλάδα προσέρχεται, κατὰ τὴ σεμνὴ αὐτὴ ἐπέτειο, κλίνουσα τὸ γόνυ μὲ εὐλάβεια, νὰ ἀποθέσῃ τίμιον καὶ ἀμάραντον στεφάνι, μὲ τὴν ὁδὴ τοῦ Παλαμᾶ στὰ χεῖλιν:

Πνοὲς ποὺ πλανᾶστε σ' ἄλλῃ ζωῇ

Λείψανα κι ἂν κοιμᾶσθε

Σᾶς λειτουργοῦν στὴν δόξα μου.

Μακαρισμένοι νὰ 'στε.

Κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου τὸν Πανηγυρικὸ τῆς ἡμέρας θὰ ἐκφωνήσῃ ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Νικόλαος Κονομῆς. Παρακαλῶ τὸν κ. συνάδελφο νὰ λάβῃ τὸν λόγο.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Ἐξοχώτατε κύριε Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας,

Ὁ Πλούταρχος στή βιογραφία τοῦ Ἀριστείδη διηγεῖται ὅτι στήν ἐποχή του, περισσότερο ἀπό πεντακόσια χρόνια μετὰ τή μάχη τῶν Πλαταιῶν, μαζεύονταν οἱ Πλαταιεῖς τῇ 16ῃ τοῦ μηνὸς Ἀλαλκομενίου γιὰ νὰ προσφέρουν θυσίες πρὸς τιμὴ τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔπεσαν κι ἐνταφιάστηκαν ἐκεῖ στήν ἱστορική μάχη τοῦ 479 π.Χ. Ἡ ἴδια ἀνάγκη ποὺ ἔκανε τοὺς Πλαταιεῖς πέντε αἰῶνες μετὰ τὸ περίλαμπρο ἐκεῖνο γεγονός νὰ συνεχίζουν νὰ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν προγόνων τους καὶ νὰ ἐναποθέτουν εὐλαβικὰ στὶς προγονικὲς θῆκες τὰ μύρα τῆς εὐγνωμοσύνης τους ὡθεῖ κι ἐμᾶς ποὺ προσήλθαμε στὸ σημερινὸ ἑορτασμὸ τῆς ἑνδοξῆς ἐπετείου τῆς Ἐπανάστασης νὰ ἀναμνησθοῦμε μὲ κατάνυξη τὴν ἀσύγκριτη θυσία τῶν προμάχων τῆς ἐλευθερίας στὸν Ἀγῶνα τοῦ '21.

Ἡ ἐφετινὴ 179ῃ ἐπέτειος τῆς Ἐπανάστασης γιορτάζεται κάτω ἀπὸ πιεστικὲς γιὰ τὸ ἔθνος συνθῆκες, ἀφοῦ τὰ ἐθνικὰ θέματα παραμένουν ἄλυτα μὲ κορυφαῖο τὸ Κυπριακό. Ἡ κατοχὴ τῆς βόρειας Κύπρου, μὲ ὅλες τὶς βαρύτερες συνέπειές της, συνεχίζεται χωρὶς καμιά προοπτικὴ ἀποχώρησης τῶν εἰσβολέων. Ἕνας συμπαγὴς ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ποὺ γιὰ τρισήμισυ χιλιάδες χρόνια εἶχε τὶς πατρογονικὲς του ἐστίες στήν περιοχὴ ἐκριζώθηκε μὲ πρωτοφανὴ βαναυσότητα καὶ ἡ ἑδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας ἀκρωτηριάστηκε θανάσιμα. Ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ ἐκτουρρίζεται ἔκτοτε συστηματικὰ καὶ ἡ πολιτιστικὴ της κληρονομιά λεηλατεῖται μέχρις ἐξαφανισμοῦ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ καινούργια τουρκικὴ ἐπαρχία. Τὸ χειρότερο εἶναι ὅτι ἐξαιτίας κυρίως τῆς στάσης τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς διακυβεύεται —μήπως καὶ μὲ τὴ συγκατάθεσή μας; — καὶ ἡ ἴδια ἡ ὑπόσταση τῆς τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας. Γι' αὐτὸ ὅπως πάντοτε καὶ ὁ ἐφετινὸς ἑορτασμὸς ἐπιβάλλεται νὰ εἶναι μιὰ ὅσο γίνεται νηφάλια ἀξιολόγηση

τῆς ἐθνικῆς δράσης τῶν συντελεστῶν τοῦ '21 καὶ μιὰ οὐσιαστική προσέγγιση καὶ συνειδητοποίηση τῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση τοῦ σύγχρονου ἐλληνισμοῦ. Μὲ τέτοια περισυλλογὴ ἀνασυντάσσεται τὸ παρὸν καὶ σφυρηλατεῖται ἓνα καλότερο μέλλον.

Εἶναι γνωστὴ στὴν ἱστορία ἡ στάση τῆς Ἑλλάδος νὰ ἀπαμύνεται μὲ τὴν ἀρετὴ τῇ δουλосύνη δηλ. τὴν αὐθαίρετη ἐξουσία (Ἡρόδ. 7. 102), στάση ποὺ διαμορφώθηκε σὰν ἥθος καὶ τρόπος ζωῆς τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν πάλῃ του μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης, τοὺς ποικιλώνυμους κατὰ καιροὺς γείτονες κι ἐπιδρομεῖς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ἀφοῦ ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες δὲν συγκρότησαν ἐθνικὸ κράτος. Ἀφοῦ ὥστόσο οἱ "Ἕλληνες στὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας τοὺς καλλιεργοῦσαν ἰδιαίτερα τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου δὲν θὰ μπορούσαν καὶ οἱ Νεοῦ Ἕλληνες ἀκολουθώντας τὴν ἐλληνικὴ παράδοση ν' ἀποδεχτοῦν τὴν ἰσοπέδωσή τους μέσα στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἐτσι, παρ' ὅλες τὶς ἀντίξοες συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος ἔκανε τὴν ἐπιλογή του καὶ προσπάθησε νὰ καλύψει μὲ τὴν ἐπανάσταση τὸ χαμένο ἔδαφος συντονίζοντας ξανὰ τὸ βηματισμὸ του μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Ὁ ἀγώνας τοῦ '21 εἶναι τὸ μεγαλύτερο κατόρθωμα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ ὑπεράνθρωπες θυσίες ἐλευθέρωσε μικρὴ γωνιά τῆς γῆς του ἐγκαινιάζοντας τὴ νέα περίοδο τοῦ ἐθνικοῦ του βίου. Ὅπως οἱ περσικοὶ πόλεμοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπετέλεσαν ἰσχυρὸ παράγοντα διάκρισης τοῦ ἐλληνικοῦ ἀπὸ τὸ βαρβαρικὸν καὶ συνετέλεσαν στὴ δημιουργία («ἐθνικῆς συνείδησης»), ἔτσι καὶ ἡ Ἐπανάσταση ὑπῆρξε ὁ κύριος παράγων διαφοροποίησης τῶν Ἑλλήνων ραγιαδῶν ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους μὴ μουσουλμάνους ὑπηκόους τοῦ Σουλτάνου καὶ αὐτὸ τοὺς ἔδωσε ξανὰ τὴν ἐθνικὴ τους αὐτογνωσία. Θεμελιώδης ἀρχὴ καὶ δημιουργὸς δύναμη τῆς Ἐπανάστασης εἶναι ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ γένους. Ἡ ἰδέα ὅτι οἱ ὑπῆκοι τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους εἶναι ἀπόγονοι τῶν

Ἑλλήνων ἐδέσποσε στοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου. Ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ Γεώργιος Γεμιστὸς ὁ ἐπονομαζόμενος Πλήθων κηρύσσει τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὡς τὸ λίκνον τοῦ ἑλληνισμοῦ: Δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι Βυζαντινός: «Ἑλληνες ἐσμὲν τὸ γένος, ὡς ἡ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ», γράφει.

Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος μετὰ τὴν ὑποδούλωσίν του σιγὰ σιγὰ ἀπέκτησε τὸ συναίσθημα τῆς ὑπεροχῆς ἐναντι τοῦ κυριάρχου. Αὐτὸ ποὺ γράφτηκε ἀπὸ ξένο ἱστορικό, ὅτι «τὸ πνεῦμα τῶν λαῶν ὑποχωρεῖ στὴν ξένῃ ἐπίδραση, ἀλλὰ ἀνορθώνεται καὶ πάλι γιατί ἡ βία τοῦ κατακτητῆ εἶναι πρόσκαιρη ἀλλὰ τὸ πνεῦμα αἰῶδιον», βρίσκει στὴν περίπτωσή μας τὴν ἐφαρμογὴ του. Ἡ πνευματικὴ ἀναγέννηση, ὅσο περιορισμένη κι ἂν ἦταν, ἀσκοῦσε ἀφάνταστη ἐπίδραση καὶ στοὺς πῶς ἀπλοϊκοὺς. Ἡ ἱστορία τοῦ Ρήγα φαντάζει ὡς σύμβολο τοῦ ἐπικείμενου ἑλληνικοῦ δράματος κι ὅπως σημείωσε ὁ Τερτσέτης, «τὰ τραγούδια τοῦ ἀδικοθανάτου Ρήγα ἐγκρέμισαν, καθὼς οἱ σάλπιγγες εἰς τὴν Ἱερὴν τὰ τεῖχη τῆς Τριπολιτσᾶς, ἐτίναξαν εἰς τὸν ἄέρα μὲ τοὺς ἄλλοφύλους τὰ φρούρια τῆς Μονεμβασίας καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰ τρικάρτα τοῦ ἐχθροῦ».

Ἡ διακοίνωση τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Διευθυντηρίου Πατρῶν καὶ τῆς Μεσσηνιακῆς Γερουσίας ἀναφέρει: «Ἡμεῖς, τὸ νεοελληνικὸν ἔθνος τῶν Χριστιανῶν, βλέποντες ὅτι μᾶς καταφρονεῖ τὸ Ὀθωμανικὸν γένος, καὶ σκοπεῖ ὁλεθρὸν ἐναντίον μας πότε μ' ἓνα πότε μ' ἄλλον τρόπον, ἀπεφασίσαμεν σταθερῶς ἢ νὰ ἀποθάνωμεν ὅλοι ἢ νὰ ἐλευθερωθῶμεν, καὶ τούτου ἕνεκα βαστοῦμεν τὰ ὅπλα εἰς χεῖρας ζητοῦντες τὰ δικαιώματά μας». Ὅποιος ἀποπειραθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ μέγεθος τῶν μεγαλουργημάτων τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψιν του ὅτι ἰσχύει αὐτὸ ποὺ σημείωσε ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν: «καὶ τὰ ἀσθενῆ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεὸς ἵνα κηταισχύνη τὰ ἰσχυρὰ καὶ τὰ ἀγενῆ τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἐξουθενωμένα ἐξελέξατο ὁ Θεὸς καὶ τὰ μὴ ὄντα, ἵνα τὰ ὄντα καταργήσῃ». «Ὁ ἅγιος ἐνθουσιασμός, γράφει ἓνας ἀγωνιστής, μᾶς ἔκαμε ἀπὸ ψαράδες καὶ ζευγίτες παληκάρια ἀνδρειότατα

τοῦ σταυροῦ, ὅπου δίχως ἄρματα εἰς τὸ χέρι οἱ περισσότεροι, δίχως φρούρια, καὶ δίχως ποτὲ νὰ ἰδοῦμε πολέμους καὶ ἄρματα, ἐτρέχαμε ἐμεῖς ἀπάνω εἰς τοὺς Τούρκους, καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Παντοδύναμου, ἐκάμαμε ὅ,τι ὁ κόσμος δὲν ἐκαρτέρηγε ἀπὸ ἡμᾶς».

Ἡ Ἐπανάσταση, ὅπως εἶναι γνωστό, ὑπῆρξε ἔργο ὅλων τῶν Ἑλλήνων, στεριανῶν καὶ νησιωτῶν καὶ ὅλες οἱ ἐπαρχίαι τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ οἱ πιὸ ἀπομακρυσμένες, ἔχουν τὸ μερίδιόν τους στὸν Ἀγώνα. Τὸ Μεσολόγγι, ὡστόσο, κατέχει ἐντελῶς ξεχωριστὴ θέση. Ἡ μικρὴ αὐτὴ πόλη ἀποτελοῦσε μικρογραφία τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἐκεῖ ἦταν κλεισμένοι Πελοποννήσιοι, Σουλιῶτες —ἀκόμα καὶ Κύπριοι— καὶ ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ καὶ ἀπάνω. Καὶ αὐτὸ γιατί ἡ θέση τοῦ Μεσολογγίου κρίθηκε ὀρθὰ ὅτι ἦταν καίρια γιὰ τὴ συντήρηση τῆς Ἐπανάστασης στὴ Δ. Ἑλλάδα γι' αὐτὸ καὶ ἀποφασίστηκε νὰ κρατηθεῖ πάση θυσίᾳ ἀπροσκύνητο.

Στὴν α' πολιορκία (1823) ἀπὸ τοὺς πασάδες Ὁμέρ Βρυώνη καὶ Κιουταχῆ ὁ Μ. Μπότσαρης μὲ τοὺς 400 ἄντρες τῆς φρουρᾶς ματαίωσαν τὰ σχέδια 11.000 πολιορκητῶν. Μέσα στὴν πόλη ἡ στρατιωτικὴ δύναμη ἦταν μικρὴ, ὁ ἐξοπλισμὸς μηδαμινὸς καὶ τὰ τρόφιμα μόλις ἐπαρκοῦσαν γιὰ ἓνα μῆνα. Παρὰ ταῦτα, ὅταν προτάθηκε στὴ φρουρὰ παράδοση τῆς πόλεως ὑπὸ ὅρους, ὅλοι μ' ἓνα στόμα τὴν ἀπέρριψαν: «Ὅλοι ὁμογνώμονες —σημειώνει ὁ Τρικούπης— ἐρωτηθεῖς καὶ ὁ λαὸς συνεπευφήμησε καὶ αὐτὸς ὅλος, προθυμηθεῖς νὰ συγκατατερῇσει μέχρι τέλους». Ὅταν ἀργότερα στὴ φρουρὰ προστίθενται 700 Μοραῖτες, οἱ πολιορκούμενοι, ἀφοῦ ἀπέκρουσαν αἰφνιδιαστικὴ γενικὴ ἔφοδο τοῦ ἐχθροῦ, ἀνάγκασαν τοὺς δύο πασάδες νὰ λύσουν τὴν πολιορκία καὶ νὰ ἀποσυρθοῦν στὶς βάσεις τους στὴν Ἡπειρο.

Ἡ β' πολιορκία ἀρχίζει τέλος Ἀπριλίου 1825, ὅταν 35.000 ἐμπειροπόλεμοι ἄντρες τοῦ Κιουταχῆ ζώνουν στενὰ τὴν πόλη ποὺ τὴν ὑπερασπίζουν 3600 ἄντρες, ἀνάμεσά τους ἀρκετοὶ ἄρματολοι καὶ μερικοὶ φιλέλληνες. Τότε ὁ ἀδύνατος περίβολος τῆς πόλης —ὁ γνωστὸς

«φράχτης» — μετατρέπεται ἀπὸ τὸν Χῖο μηχανικὸ Μιχ. Κοκκίνη σὲ ὀχύρῳ μετὴν κατασκευὴ τοῦ περιφημοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑπταγώνου. Ἡ ὀχύρωση συντελέστηκε κάτω ἀπὸ πολὺ δύσκολες συνθῆκες καὶ μπροστὰ στὸ πολυάριθμο ἐχθρικὸ στράτευμα, ἀλλὰ ὁ Κοκκίνης, ποὺ χάθηκε στὴν ἔξοδο, ἀνέπτυξε γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἔργου δαιμονιώδη ὀργανωτικὴ δραστηριότητα.

Ἡ φρουρά, ἀφοῦ ἀπέρριψε πρόταση τοῦ Κιουταχῆ γιὰ παράδοση ὑπὸ ὅρους, ἀποφασίζει ἄμυνα μέχρι ἐσχάτων ἀντιμετωπίζοντας τοὺς ἐπιτιθεμένους μετὰ χαλύβδινῃ θέλησιν. Ὁ ἐχθρὸς ἀλλάζει τότε τακτικὴ καταφεύγοντας στὸν πόλεμο τῶν ὑπονομεύσεων, ὅποτε ἀνοίγονται λαγούμια καὶ κόντρα λαγούμια ἀλλὰ ἡ ἔξοχη ἐφευρετικότητα τοῦ λαγουμιτζῆ Παν. Σωτηρόπουλου ματαιώνει ὅλες τὶς ὑπονομευτικὰς ἐνέργειες τοῦ ἀντιπάλου. Τότε οἱ Τουρκοαλβανοὶ συσσωρεύουν χῶμα καὶ ἀνεβάζοντας σ' αὐτὸ τὰ κανόνια τοὺς βάλλουν κατὰ τῶν πολιορκουμένων ἀπὸ ψηλότερο σημεῖο ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἔχουν τὴν ἀπάντησιν: τὸ βράδυ κλέβουν τὸ χῶμα τῶν Τούρκων! Καὶ τὰ ἄψυχα πλέον ἄρχισαν, νὰ εὐθυμοῦν, σημειώνει ὁ λιτὸς Κασομούλης. Ἡ φήμη διεδόθη εἰς τὰς Νήσους καὶ παντοῦ. — Τί κάμνουν εἰς τὸ Μεσολόγγι; ἐρωτοῦσαν. — Κλέπτουν χῶμα (ἔλεγαν). Καὶ κανένας δὲν ἐννοοῦσεν τί σημαίνει τὸ «κλέπτουν χῶμα». Οἱ Ἕλληνες καταφεύγουν καὶ σὲ ξαφνικὰς ἐπιθέσεις. Πρόταση τοῦ Κιουταχῆ γιὰ παράδοση τῆς φρουρᾶς μετὰ ὅρους ἀπορρίπτεται καὶ πάλι μετὰ τὴν στερεότυπὴν ἀπάντησιν: «τὰ κλειδιά τοῦ Μεσολογγίου εἶναι στίς μποῦκες τῶν κανονιῶν μας κρεμασμένα!». Μερικοὶ Ἀλβανοὶ πολέμαρχοι ἐγκαταλείπουν τότε τὸν Κιουταχῆ καὶ φεύγουν μετὰ τοὺς ἄντρες τοὺς γιὰ τὴν πατρίδα τοὺς. Ὁ Κιουταχῆς μένει τώρα μετὰ 8.000 μαχητὰς καὶ ἀποσύρεται ἀπὸ τὸ τεῖχος. Ἡ πολιορκία οὐσιαστικὰ λύεται.

Ὁ Καραϊσκάκης συχνὰ παρενοχλεῖ τοὺς πολιορκητὰς ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ κυβέρνησις Κουντουριώτη χάνει μοναδικὴν εὐκαιρίαν νὰ συγκεντρώσῃ δυνάμεις καὶ νὰ συντρίψῃ τὸν Κιουταχῆ. Ἀντὶ νὰ υἱοθετηθεῖ τὸ σχέδιον Καραϊσκάκη μετὰ τὸ ὅποιο θὰ ἐξαναγκάζονταν οἱ Τούρκοι

νὰ λύσουν τὴν πολιορκία, οἱ πολιορκούμενοι διαπράττουν τὸ σοβαρὸ σφάλμα νὰ ἐπαναφέρουν τὶς οἰκογένειές τους ἀπὸ τὸν Κάλαμο. Ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή τὸ ἐπισιτιστικὸ τους πρόβλημα ἐπιδεινώνεται τραγικά. Ἡδὴ ἀπὸ τὶς 11 Νοεμβρίου ὁ Ἰάκωβος Μάγερ γράφει στὸν Πρόεδρο τῆς Κυβερνήσεως: «Πιστεύσατέ μας, πρόεδρέ μου, ὅτι ἀπὸ τῆς σήμερον ἀπὸ σᾶς γράφομεν δὲν ἔχομεν ποσῶς τροφήν, ἀλλ' ἡ ὀλίγη αὕτη ὅπου μᾶς μένει, συνίσταται ἀπὸ ὀλίγον σιτάρι βρασμένον, καὶ τὸ ὁποῖον διὰ νὰ βρασθῇ, πρέπει καθημερινῶς νὰ κρημνίζωνται αἱ οἰκίαι τῆς πόλεως.... Ὅχι λοιπὸν ἀπὸ καταχρήσεις τῶν ἐν Μεσολογγίῳ ἀλλ' ἡ μικρὰ διὰ τὸ προπύργιον τοῦτο φροντὶς τῆς Διοικήσεως θέλει φέρει τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου. Ἐπτὰ μῆνας χωρὶς μισθόν, ἡ τροφὴ πάντοτε ἐλλιπὴς καὶ ὁ θάνατος καθ' ἡμέραν σύντροφος καὶ πῶς, Θεέ μου, ἤμπορεῖ τοιοῦτος τρόπος φερσίματος νὰ λογίζεται ἀντάξιος διὰ μίαν φρουράν, ἥτις ἐζύμωσεν τὸ ἔδαφος τοῦ Μεσολογγίου μὲ τὸ αἷμα της, ἀπὸ τὸ ὁποῖον καπνίζουν ἀκόμη τὰ κανονοστάσιά του;»

Καὶ συνεχίζει: «Χίλιοι διακόσιοι στρατιῶται ἔγιναν θῦμα τῆς Πατρίδος καταβάντες εἰς τὰ μνημεῖα. Αἱ ἐκκλησίαι ἐγεμίσθησαν, καὶ τόπος δὲν ἔμεινεν πλέον νὰ θάπτονται οἱ φονευόμενοι. Ποίῳ τῷ λόγῳ λοιπὸν νὰ μᾶς ἀφήνουν νὰ ἀποθνήσκωμεν καὶ ἀπὸ τὴν πεῖναν; Πρόεδρε, τὸ Μεσολόγγι δὲν ἔχει πλέον ὀχύρωμα, δὲν ἔχει προμαχῶνας, ἀλλ' ὀχύρωμα καὶ προμαχῶνες εἶναι τὰ στήθη τῶν δύστυχων Ἑλλήνων, οἵτινες μ' ὅλον ὅτι εὐχαρίστως ἀναμένουν τὸν θάνατον, δὲν ἐθεωρήθησαν μ' ὅλον τοῦτο ἀπὸ τὴν Διοίκησιν ὡς μέλη τῆς κοινῆς Πατρίδος..»

Στὶς 22 Δεκεμβρίου κάνει τὴν ἐμφάνισή του μπροστὰ στὸ Μεσολόγγι ὁ στόλος τοῦ Ἱμπραήμ καὶ ἀποβιβάζει 17.000 ἐμπειροπόλεμους πολεμιστὲς ὑπὸ τὴ διοίκηση γάλλων ἀξιωματικῶν. Ἐπιθεωρεῖ τὶς ὀχυρώσεις τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἀποτεινόμενος στὸν Κιουταχῆ τοῦ λέει εἰρωνικά: «Αὐτὸς ὁ φράχτης σᾶς ἐμπόδισε νὰ πατήσετε τὸ Μεσολόγγι;» Ὁ κίνδυνος γιὰ τοὺς πολιορκουμένους εἶναι τώρα θανάσιμος γιατί, ὅπως γράφει ὁ Σπυρομήλιος, ἡ Διοίκηση «ὡς σπουδαιότερον ἀντικείμενον ἐθεώρουν τὴν ἐθνικὴν Συνέλευσιν, παρὰ τὸν ἐχθρὸν ὅστις

ἐπαπείλει τὸ Μεσολόγγιον καὶ ὁποῦ ἡ πτώσις τοῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἦτο ἄφευκτος καὶ ἐπομένως μετὰ τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου ἐκινδύνευεν νὰ διαλυθῇ ἡ πατρίς».

Ἡ Διοίκηση Κουντουριώτη ἀνίκανη νὰ ἐκτιμῇσιν τὴ σοβαρότητα τῆς κατάστασης, ἀντὶ νὰ συγκεντρώσῃ τὸ σύνολο τῶν διαθέσιμων δυνάμεων στὸ Μεσολόγγι, ἀφοῦ ἡ ὑπαρξὴ τῆς Ἐπανάστασης σχετιζόταν ἄρρηκτα μὲ αὐτό, ἀναλίσκόταν σὲ παράφρονα στρατιωτικὰ σχέδια, ὅπως ἡ ὑπερπόντια ἐκστρατεία 800 μαχητῶν στὴ Βηρυτό, ἐνῶ μάταια οἱ ἀρχηγοὶ τοὺς Βάσος καὶ Κριεζώτης πρότειναν νὰ πᾶνε στὴ Δερβέκιστα γιὰ νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὸν Καραϊσκάκη, προκειμένου μὲ ἀντιπερισπασμὸ νὰ ἀνακουφίσουν τοὺς πολιορκουμένους. Δεύτερο θανάσιμο σφάλμα ἦταν ἡ ἐκστρατεία τοῦ Φαβιέρου στὴν Εὐβοία, ποὺ δέσμευσε 3.000 ἔμπειρους μαχητὲς μακριὰ ἀπὸ τὸ κύριο πεδίο τῆς μάχης, ποὺ ἦταν ἀναμφισβήτητα τὸ Μεσολόγγι. Κι ὁ ἐλληνικὸς στόλος φυσικὰ ἀδρανοῦσε λόγῳ ἐλλείψεως χρημάτων. Πόσο πιὸ σοφὰ στοχάζεται ὁ Σολωμὸς στοὺς Ἐλεύθερους Πολιορκημένους! Κάμε ὥστε ὁ μικρὸς Κύκλος —τὸ γνωστὸ ἄλωνάκι —, μέσα εἰς τὸν ὁποῖο κινιέται ἡ πολιορκημένη πόλη, νὰ ξεσκεπάζει εἰς τὴν ἀτμοσφαῖρα τοῦ τὰ μεγαλύτερα συμφέροντα τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τὴν ὕλική θέση, ὁποῦ ἀξίζει τόσο γιὰ ἐκείνους ὁποῦ θέλουν νὰ τὴν ἀρπάξουν, —καὶ γιὰ τὴν ἠθική θέση, τὰ μεγαλύτερα συμφέροντα τῆς Ἀνθρωπότητος. . .

Μὲ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ἱμπραήμ τὸ Μεσολόγγι ζεῖ ὥρες κόλασης λόγῳ τοῦ ἀδιάκοπου σφυροκοπήματος τῶν ὀχυρῶν καὶ τῆς πόλης ἀπὸ τὸ πολυπληθὲς πυροβολικὸ τοῦ. Ἡ Διευθυντικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν πολιορκουμένων στέλλει στὶς 4 Ἰανουαρίου κραυγὴ ἀπελπισίας. «Ἡ πεῖνα . . . ἔφερε τὸ στρατιωτικὸν εἰς τὴν ἐσχάτην ἀπελπισίαν.... Ἐνα χρόνον ὁ στρατιώτης χωρὶς μισθόν, πέντε μῆνες χωρὶς σιτηρέσια καὶ τώρα χωρὶς ψωμί, πῶς νὰ ὑποφέρει;». Τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» τῆς 3ης Φεβρ. 1826 γράφουν: «Ἐφοδοὶ συνεχεῖς καὶ μάχαι ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης ἀλλεπάλληλοι δὲν μᾶς ἀφῆσαν νὰ λάβωμεν καθόλου τὴν ἀναπνοήν μας . . . Ἀλλοίμονον ὅμως! κατέστησαν σιδηροῦς τοὺς βραχίονάς μας καὶ

ἔδωσαν νέαν καρτερίαν εἰς τὰς ψυχὰς μας, ὅχι ἡ ἀπελπισία, ἀλλ' ἡ ὑπὲρ τῆς Πατρίδος μας ἀγάπη, ὁ ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ ἔρωσ καὶ ἡ σταθερά μας τελευταῖον ἀπόφασις τοῦ νὰ ζῶμεν Χριστιανοὶ ἐλεύθεροι, εἰδεμὴ νὰ χαθῶμεν». Ὁ Κασομούλης ἀναφέρει γιὰ τὴν εὐψυχία τῶν πολιορκουμένων: «Ἡμποροῦσες νὰ τοὺς παρομοιώσεις μὲ τὰ πλέον ἄγρια θηρία τὴν ὥρα τοῦ πολέμου μὲ τοὺς ἐχθροὺς —καὶ ἀγγέλους μεταξὺ των... Ἡ μεγαλύτερη αἰσχὺνη ἦταν νὰ δακρύσει ἢ νὰ κλαύσει ἢ νὰ παραπονεθεῖ ὁ πληγωμένος.... Καὶ τὸ παράξενο: «Ὁ πόλεμος», ἀναφέρει ἡ ἴδια πηγὴ, εἶχεν καταντήσει εἰς τὴν ἀκοήν <των> ὥσάν μία μουσική, καὶ τόσον εἶναι ἀληθινὸν <τοῦτον>, ὥστε, ἂν κανένα μεσημέρι ἀπὸ τὴν ζέστη ἔπαυαν <τὸν πόλεμον> τὰ δύο μέρη, ἦτον τὸ πᾶν εἰς ἀθυμίαν». Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ ὁ Σολωμὸς χαρακτήρισε τὸν πόλεμο «πνοή» τους.

Στις 28 Φεβρ. 1826 ἐκδηλώθηκε σφοδρὴ ἔφοδος τῶν δυνάμεων τοῦ Ἱμπραῆμ ἀλλὰ ἀποκρούστηκε ἀποφασιστικὰ κατὰ μῆκος τοῦ ἀναχώματος. Δεύτερη ἐπίθεση εἶχε τὴν τύχη τῆς πρώτης. Ὁ Ἱμπραῆμ ἀναθεωρεῖ τότε τὸ στρατηγικὸ του σχέδιο μὲ τὴν ὑπόδειξη ἄγγλων καὶ γάλλων στρατιωτικῶν γιὰ νὰ ἐπιτύχει στενότερη πολιορκία ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας. Οἱ δυνάμεις τῶν δύο πολιορκητῶν συμπράττουν τώρα καὶ ὕστερα ἀπὸ συντονισμένες ἐνέργειες καταλαμβάνεται τὸ Βασιλάδι καὶ ὁ Ντολμαῆς. Ὁ βομβαρδισμὸς συνεχίζεται πάντοτε ἀμείωτος καὶ ὁ Μάγερ σημειώνει ὅτι σ' ἓνα δεκαπενθήμερο τὰ ἐχθρικά κανόνια ἔριξαν κάπου 17.000 βόμβες καὶ σιδερένιες μπάλες. Ὁλος ὁ πληθυσμὸς βοηθαίει ὅπως μπορεῖ γιὰ νὰ ἐπουλωθοῦν πρόχειρα οἱ πληγές. «Οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογίου», μαρτυρεῖ ὁ Σπυρομήλιος, «εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἔδωσαν ἅπειρα δείγματα τῆς καρτερίας καὶ τῆς μεγαλοψυχίας τους. Ριψοκινδυνεύουν εἰς τὰς μάχας ἐκ τῶν πρώτων, πληρώνουν τίς πιὸ ἐπικίνδυνες θέσεις, εἶναι οἱ καλύτεροι πυροβολητὲς στὶς ἐπάλλξεις καὶ παρ' ὅλον ὅτι ἔχασαν τὰ πάντα προσφέρουν ὅ,τι τοὺς ἔχει ἀπομείνει», ἐμπορεύματα, τρόφιμα καὶ τελευταῖα τὰ σπίτια τους γιὰ τὴν ξυλεία τους.

Δεύτερη πρόταση τοῦ Ἱμπραήμ γιὰ παράδοση τῆς φρουρᾶς μὲ κάπως καλύτερους ὅρους ἀπορρίπτεται. Τότε στὶς 6 Ἀπριλίου ἓνα μικτὸ τουρκοαιγυπτιακὸ ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν Κιουταχῆ κινεῖται κατὰ τῆς Κλείσοβας ἀλλὰ ἀποκρούεται ἀπὸ τὴν ὀλιγάριθμη φρουρὰ ἀφήνοντας 2.500 ἀπώλειες στὴ λιμνοθάλασσα. Ὅ,τι ὅμως δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπιτύχουν οἱ πολιορκητὲς μὲ τὰ στρατεύματα καὶ τὰ πολεμικὰ μέσα ποὺ διέθεταν τὸ ἐπιτυγχάνει ἡ πείνα. Ἀπὸ τὸν Φλεβάρη ἤδη ἡ πείνα θερίζει ὑποσκάπτοντας τὴν ὑγεία τοῦ πληθυσμοῦ μὲ φρικτὲς ἀρρώστιες καὶ ἐξάντληση. Ὁ Μάγερ γράφει στὸν Στάνχοπ: «Καταντήσαμεν εἰς τοιαύτην ἀνάγκην ὥστε νὰ τρεφώμεθα ἀπὸ τὰ πλέον ἀκάθαρτα ζῶα. Ὑποφέρομεν φρικτὰ ἀπὸ πείναν καὶ ἀπὸ δίψαν. Προσεβλήθημεν ἀπὸ διαφόρους ἀσθενείας· 1760 ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς μας ἔχουν ἤδη ἀποθάνει. Περισσότεροι ἀπὸ 100.000 βόμβαι, ριφθεῖσαι ἀπὸ τὸν ἐχθρόν, κατέστρεψαν τοὺς προμαχῶνας καὶ τὰ οἰκήματά μας. Τὸ ψῦχος μᾶς βασανίζει ἐνεκὰ τῆς παντελοῦς ἑλλειψης ξύλων. Μὲ ὅλας τὰς στερήσεις ταύτας εἶναι ἀξιοθαύμαστον θέαμα νὰ βλέπη κανεῖς τὸ θάρρος καὶ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα τῆς φρουρᾶς μας. Εἰς ὀλίγας ἡμέρας ὅλοι αὐτοὶ οἱ γενναῖοι θὰ εἶναι σκιαὶ μόνον ἀγγέλων, μάρτυρες ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ τῆς ἀδιαφορίας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου εἰς τὸν ἀγῶνα...»

Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση καὶ ἐφ' ὅσον ὁ ἐλληνικὸς στόλος ἀδυνατοῦσε νὰ ἐφοδιάσει τοὺς πολιορκουμένους, ἡ σοβαρότερη προσωπικότητα ἀπὸ ὅσους ἀναμίχθησαν στὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογίου, ὁ ναύαρχος Μιαούλης, κάνει ἐπείγουσα ἐκκλήση σὲ ἐξέχοντες Ζακυνθίους νὰ ἐμπλέξουν τὶς βρεττανικὲς ἀρχὲς σὲ διαμεσολάβηση γιὰ τὴ σύναψη ἑντιμῆς συνθήκης προκειμένου, ὅπως γράφει, «νὰ σωθοῦν οἱ δυστυχεῖς ἀδελφοί μας». Τὴν ἐπόμενη μέρα ὁ Μιαούλης γράφει ἀπὸ τὸν Πεταλᾶν πρὸς τὴν Κυβέρνηση: «Μὲ βαθυτάτην λύπην βλέπομεν ὅτι τὸ Μεσολόγγι τέλος πάντων ἐντὸς ὀλίγου πίπτει ἄφευκτα εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐχθροῦ ἐξαιτίας τῆς πείνας, ἐπειδὴ δὲν εἶναι τρόπος πλεον νὰ ἐμβάσωμεν οὐδὲ πολλὴν οὐδ' ὀλίγην τροφήν». Τὸ τελευταῖο τραγικὸ μῆνυμα τῶν πολιορκουμένων τῆς 7ης Ἀπριλίου πρὸς τοὺς ἔξω

ἀναφέρει: «Τώρα φαίνεσθε ἀντίχριστοι. Ἄν δὲν καταφθάσετε, ἄλλο δὲν σᾶς λέγομεν, μόνον εἰς τὸν λαιμόν σας νὰ μᾶς ἔχετε. . . Σᾶς σημειοῦμε ὅτι καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ εἶναι ἀκόμῃ ζωντανοὶ καὶ σᾶς γράφουν, ἀπὸ τὴν πεῖναν δὲν μποροῦν νὰ βαστάξουν κι' ἂν δὲν ἔλθετε νὰ μᾶς ἔχετε εἰς τὸν λαιμόν σας. . . καὶ νὰ δώσετε ἀπολογία εἰς τὸν Θεόν».

Μέσα στὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι ἔλειψε πιά κάθε ἐλπίδα. Δὲν ὑπάρχουν τρόφιμα οὔτε πολεμοφόδια. Κι ἀποφασίζεται ὡς πράξη ὑπερτάτου θάρρους ἀλλὰ καὶ βαθύτατης ἀπελπισίας ἡ Ἑξοδος:

Εἶν' ἔτοιμα στὴν ἄσπονδῃ πλημμύρᾳ τῶν ἀρμάτων
Δρόμο νὰ σχίσουν τὰ σπαθιά κι ἐλεύθεροι νὰ μείνουν
ἐκεῖθε μὲ τοὺς ἀδελφούς, ἐδῶθε μὲ τὸ Χάρο.

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ κάθε μαχητῆ νὰ παραμείνει ἐλεύθερος καὶ τὴν ὥρᾳ τῆς ὕψιστης δοκιμασίας του αὐξάνει τὴ δύναμιν τῆς ἀντίστασης.

Οἱ ἔτοιμασίες γιὰ τὴν ἔξοδο γίνονται ἀπ' ὅλο τὸν πληθυσμὸ μὲ ἄκρα μυστικότητα καθὼς οἱ στρατιωτικοὶ καταρτίζουν τὸ σχέδιον ποὺ ὅταν ἀνακοινώθηκε ἔγινε ὁμόφωνα ἀποδεκτὸ ἀπ' ὅλους:

«Ἐν ὀνόματι τῆς Ἀγίας Τριάδος,

Βλέποντες τὸν ἑαυτὸ μας, τὸ στράτευμα καὶ τοὺς πολίτας ἐν γένει μικροὺς καὶ μεγάλους παρ' ἐλπίδα ὑστερημένους ἀπὸ ὅλα τὰ κατεπεύγοντα ἀναγκαῖα τῆς ζωῆς των πρὸ 40 ἡμέρας καὶ ὅτι ἐκπληρώσαμε τὰ χρέη μας ὡς πιστοὶ στρατιῶται τῆς πατρίδος εἰς τὴν στενὴν πολιορκίαν ταύτην καὶ ὅτι, ἐὰν μίαν ἡμέραν ὑπομείνωμεν περισσότερον, θέλουσιν ἀποθάνει ὄρθιοι εἰς τοὺς δρόμους ὅλοι.

Θεωροῦντες ἐκ τοῦ ἄλλου ὅτι μᾶς ἐξέλιπεν κάθε ἐλπίς βοηθείας καὶ προμηθείας τόσον ἀπὸ τὴν θάλασσαν ὅσον καὶ τὴν ξηρὰν ὥστε νὰ δυνηθῶμεν νὰ βαστάξωμεν, ἐνῶ εὐρισκόμεθα νικηταὶ τοῦ ἐχθροῦ, ἀποφασίσαμεν ὁμοφώνως: Ἡ ἔξοδός μας νὰ γίνῃ βράδυν εἰς τὰς δύο ὥρας τῆς νυκτὸς 10 Ἀπριλίου, ἡμέραν Σάββατον καὶ ξημερώνοντας τῶν Βατῶν, κατὰ τὸ ἐξῆς σχέδιον, ἢ ἔλθῃ ἢ δὲν ἔλθῃ βοήθεια».

Ἡ ἀκροτελεύτια φράση εἶναι σημαντικὴ καθὼς ὁ Καραϊσκάκης ποὺ βρισκόταν στὴ Δερβένιστα εἶχε συνεννοηθεῖ νὰ χτυπήσῃ τοὺς

Τούρκους στὶς πλάτες τὴν ὥρα τῆς ἐξόδου, ἀλλὰ ὁ Μαυροκορδάτος ποὺ ἀνταγωνιζόταν μόνιμα τὸν ἥρωα, τὸν ἀντικατέστησε μὲ τὸν Κ. Μπότσαρη. Ἡ πράξη αὐτὴ τοῦ Μαυροκορδάτου στάθηκε μοιραία γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐξόδου, ἀν ἐκτὸς τῶν ἄλλων λάβουμε ὑπόψη πόσο ἀνετα ὁ Ἱμπραήμ ἔστησε τὶς ἐνέδρες του στὴν ἐξερχόμενη φρουρὰ ποὺ διέσπασε τὶς γραμμὲς τῶν πολιορκητῶν. Δυστυχῶς, ἐξάλλου παρ' ὅλη τὴ μυστικότητα τὸ σχέδιο τῆς ἐξόδου εἶχε προδοθεῖ στὸν Ἱμπραήμ, ὁ ὁποῖος ἔλαβε ὅλα τὰ ἐνδεικνύμενα μέτρα.

Αὐτὰ ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἐξοδο εἶναι γνωστὰ σὲ ὅλους: ἀρχικὴ ἐπιτυχία μὲ διάσπαση τῆς ἐχθρικῆς γραμμῆς, σύγχυση ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ φωνὴ «Πίσω, πίσω», ἡ σφαγὴ μέσα στὴν πόλη ὅσων μαχητῶν ἐπέστρεψαν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν γυναικοπαίδων, οἱ ἐνέδρες κατὰ τῆς φρουρᾶς στὶς πλαγιὲς τοῦ Ζυγοῦ. Τὸ Μεσολόγγι δὲν ὑπάρχει πλέον: «... ἓνας σωρὸς ἐρειπίων, στάκτης, πετρῶν καὶ πτωμάτων ἔμειναν εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐχθροῦ.... λείψανα πρὸς καταισχύνην του», ὅπως ἀναφέρει ἡ Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος (Ἰούν. 1836). Ἀπὸ τὶς 9000 ψυχὲς χάθηκαν οἱ 4000 καὶ οἱ ὑπόλοιποι, ἀν ἐξαίρεσει κανεῖς τοὺς 1300 μαχητὲς τῆς φρουρᾶς ποὺ τελικὰ σώθηκαν, οἱ ὑπόλοιποι σκοτώθηκαν, αἰχμαλωτίστηκαν κι ὁδηγήθηκαν στὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Ἀνατολῆς.

Πέντε μέρες μετὰ τὴν Ἑξοδο ὁ Μιαούλης, ὁ ἄνθρωπος ποὺ περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον προσπάθησε νὰ σώσει τὸ Μεσολόγγι, κατάκαρδα θλιμμένος ἀλλὰ καὶ ἀγανακτισμένος, ἀφηγεῖται μὲ ψυχραιμία πρὸς τὴν Κυβέρνηση τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πτώση τῆς πόλεως καὶ παρατηρεῖ: «Ἴδου πῶς μὲ τὴν ἀδιαφορίαν μας, ἤμπορεῖ αὐτὸς (ὁ Ἱμπραήμ;) νὰ μᾶς χαλάσει διὰ μιᾶς καὶ νὰ τελειώσει φεῦ! μὲ τὸν ἐξολοθρεμὸ τοῦ Ἑθνους τὸν ἱερὸν τοῦτον πόλεμον».

Τὸ μέγεθος τοῦ ἄθλου τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου μαρτυροῦν τὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱμπραήμ ποὺ μιλώνοντας στὸ γάλλο ναύαρχο Δεριγνὺ τοῦ εἶπε χαρακτηριστικά: —«Βλέπεις πῶς λυώνει τὸ χιόνι

ἐκεῖ πάνω στὰ βουνά; Ἔτσι θὰ λυώνουμε κι ἐμεῖς, ἂν τὸ Μεσολόγγι εἶχε τροφές καὶ πολεμοφόδια γιὰ τρεῖς βδομάδες ἀκόμα!

Παρ' ὅλον ὅτι ἡ πτώση τοῦ Μεσολογγίου ἀναμενόταν ἀπὸ ὅσους γνώριζαν τὰ πράγματα, ὥστόσο, ὅταν ἡ εἵδηση τῆς πτώσης τοῦ ἔφτασε στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου τὴν ὥρα τῆς συνεδρίασης «Ἐβάλαμεν τὰ μαῦρα ὅλοι —γράφει ὁ Κολοκοτρώνης— μισὴ ὥρα ἐστάθη σιωπὴ ποὺ δὲν ἔκρινε κανένας ἀλλὰ ἐμέτραε μὲ τὸν νοῦν τοῦ τὸν ἀφανισμόν μας. Βλέποντας ἐγὼ τὴν σιωπὴν —συνεχίζει— ἀπευθύνθηκα εἰς τὸ πόδι καὶ τοὺς ἐμίλησα λόγια διὰ νὰ ἐμψυχωθοῦν. Τῶς εἶπα ὅτι τὸ Μεσολόγγι ἐχάθη ἐνδόξως καὶ θὰ μείνει αἰῶνας αἰώνων ἡ ἀνδρεία. Ἐὰν βάλωμεν τὰ μαῦρα καὶ συννεύσωμεν, θὰ πάρωμεν τὸ ἀνάθεμα καὶ θὰ πάρωμεν τὸ ἀμάρτημα τῶν ἀδυνάτων ὅλων. Μοῦ ἀποκρίθησαν. —Τί νὰ κάμωμεν τώρα, Κολοκοτρώνη; Καὶ ὁ Κολοκοτρώνης τὴν ἐπόμενη τοὺς συμβουλεύει. —Καὶ ἡμεῖς οἱ ἄλλοι νὰ σκορπίσωμεν εἰς ταῖς ἐπαρχίαις καὶ νὰ πιάσωμεν γενικῶς τ' ἄρματα ὡς τὰ ἐπρωτοπιάσαμεν εἰς τὴν Ἐπανάστασιν».

Ἡ θυσία τοῦ Μεσολογγίου, τὸ ἐνδοξότατο κατὰ ξηρὰν μεγαλούργημα' τῆς ὅλης ἐπαναστάσεως, προώθησε τὸ ἐλληνικὸ ζήτημα ὅσο κανένα ἄλλο ἐλληνικὸ ἐγχείρημα. Ἡ σύγκρουση ποὺ ἀκολούθησε στὸ Ναυαρίνο ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπότοκο τῆς ἡρωϊκῆς πτώσης τοῦ Μεσολογγίου. Πλημμύρισε τὶς καρδιές τῶν ὑπόλοιπων Ἑλλήνων καὶ τῶν ξένων μὲ αἰσθήματα θαυμασμοῦ γιὰ τὴν ἀνδρεία τῆς φρουρᾶς καὶ τὴν ἡρωϊκὴν καρτερικότητα τῶν πολιτῶν του. Σπάνια ἀπαντᾷ κανεὶς στὶς σελίδες τῆς παγκόσμιας ἱστορίας παράδειγμα ὅμοιας ὑπεράνθρωπης ψυχικῆς ἀντοχῆς. Ἡ ἡρωϊκὴ ἄμυνα καὶ ἡ πτώση τοῦ Μεσολογγίου συγκλόνισε τὴν ὑφήλιο. Τὸ φιλελληνικὸ ρεῦμα ὀγκώθηκε, ὁ προοδευτικὸς τύπος τῆς Εὐρώπης τάχθηκε ἀποφασιστικὰ μὲ τὸ μέρος τῆς ἀγωνιζόμενης Ἑλλάδος καὶ οἱ φιλελληνικοὶ κύκλοι πολλαπλασίασαν τὶς προσπάθειές τους γιὰ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν Ἑλλήνων. Ἐκδηλώθηκε ἐπίσης κῦμα συμπαραστάσεως πρὸς τὴν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα ἀπὸ Εὐρωπαίους συγγραφεῖς καὶ καλλιτέχνες. Μιὰ προσπάθεια κατα-

γραφῆς τῶν ποιητικῶν καὶ θεατρικῶν ἔργων ποὺ συντέθηκαν μὲ θέμα τὸ Μεσολόγγι ἔκαμε πρόσφατα μὲ ἐπιτυχία ὁ Μεσολογγίτης εἰσαγγελέας τοῦ Ἀρείου Πάγου κ. Σπ. Κανίνιας στὸν κομψὸν τόμο ποὺ ἐπιγράφεται («Ἐλευθερία»).

Ὁ ἡρωϊκὸς ἀγὼνας καὶ ἡ θυσία τῆς πόλεως τοῦ Μεσολογγίου βοήθησαν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ πολὺ τὴν Ἐπανάσταση. Ἐνάμισυ ὀλόκληρο χρόνον κράτησε μπροστὰ στὸ «φράκτη» του τὶς ἐνωμένες δυνάμεις Τούρκων καὶ Ἀράβων, ποὺ σκοποῦ εἶχαν νὰ πνίξουν τὴν Ἐπανάσταση. Ἀνάγκασε τὸν Ἱμπραήμ νὰ ἀφήσει προσωρινὰ τὴν Πελοπόννησο, πράγμα ποὺ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν Κολοκοτρώνη νὰ ἐνισχύσει τὶς δυνάμεις τῆς ἀντίστασης ἐνάντια στὸν ἐχθρὸ καὶ νὰ ζυπνήσει τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ Ἀγώνα. Τέλος ἔφθειρε δύο στρατιωτικὸς θρύλους τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τοὺς Ἱμπραήμ καὶ Κιουταχῆ, καθηλόνοντάς τους γιὰ ἐνάμισυ χρόνον μπροστὰ στοὺς προμαχῶνες του, χωρὶς νὰ παραγνωρίσουμε καὶ τὶς ἀπώλειες ποὺ τοὺς προξένησε σὲ ἔμφυχο καὶ ἄψυχο ὕλικό. Τὸ Μεσολόγγι τέλος ἀποτελεῖ ἀνεπανάληπτη ἐποποιία στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες ποὺ ἔπεισε ἐχθροὺς καὶ φίλους ὅτι ἡ Ἐπανάσταση ἦταν πιά μιὰ πραγματικότητα ποὺ δὲν μπορούσε νὰ τὴν ἀρνηθεῖ κανεὶς.

Ὅπως γράφτηκε, «τοιαύτη πτώσις ἰσοφάριζε βεβαίως πρὸς τὴν περιφανεστάτην τῶν νικῶν· ὁ κόσμος ὅλος, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, συνεκινήθη ἐκ τῆς περὶ αὐτῆς ἀγγελίας». Ἴδου πῶς κρίνει ὁ ἱστορικὸς Γερβῆνος τὴν ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε στὴν Εὐρώπῃ ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου. «Τὰ . . . σημεῖα τόλμης ἡρωϊκῆς καὶ ἀπολύτου περιφρονήσεως πρὸς τὸν θάνατον . . . παρεῖχον τῷ κόσμῳ καθολικὴν τινα εἰκόνα μεγαλοπρεπῇ τῆς πολιορκίας ταύτης τῆς παραγαγούσης αἴσθησιν ἐκ τῶν σπανιωτάτων ἐπὶ πάντα τὰ πνεύματα . . . Ἐννοεῖται λοιπὸν εὐκόλως ὅτι ἐν τε τῇ γειτονίᾳ τῇ ἀμεσώτατῃ καὶ ἐν ταῖς μάλιστα ἀπομακρυσμέναις χώραις πάντα τὰ πνεύματα κατελήφθησαν ὑπὸ ἰσχυρᾶς συγκινήσεως αἰφνιδίου καὶ βαθείας ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς καταστροφῆς ταύτης». Καὶ συνεχίζει: «Ἐδεῖ νὰ δοθῇ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐνθάρ-

ρυνσις ἠθική, βοηθήματα ὑλικά καὶ ἡ ὑποστήριξις τῆς πολιτικῆς, εἰς ἣν ἔβλεπεν ἔτι ἡ Εὐρώπη νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ λαοῦ τούτου τοῦ καταπιεζομένου ὑπὸ τὸ βάρος τῶν δυστυχιῶν αὐτοῦ».

Ὁ Rouqueville, πού εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸ Μεσολόγγι στὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰ. καὶ στὸ ἔργο του Voyage de la Grèce εἶχε εἰρωνευθεῖ τὴ σύγκρισή του πού ἔκαναν οἱ Ἕλληνες μὲ τὴ Βενετία, στὴ β' ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του τὸ 1826 ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ στρατιωτικὰ γεγονότα ἀναφωνεῖ: «Μεσολόγγι, πόλιν ἀθάνατη! Γῆ ἱερὴ τῆς τιμῆς καὶ τοῦ ἡρωϊσμοῦ! Ὡ πόσο μακριὰ ἔμουν ἀπὸ τὸ νὰ προβλέψω τότε τὴ δόξα σου καὶ τίς συμφορὰς σου... Τίποτε ἀπ' ὅ,τι συνέβη δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ ἀνθρώπινους ὑπολογισμούς. Ὁ Σταυρός, ὁ Θεός, τὸ αἶμα τῶν μαρτύρων τοῦ Χριστοῦ πολλαπλασίασαν τὴ δύναμιν καὶ τὰ μέσα τῶν Ἑλλήνων...»

Ἔτσι ὁ ἐλληνικὸς ἀγὼνας ἐλάμβανε ὑπόστασιν ζητήματος πού ἐνδιέφερε τὰ μεγάλα ἀνακτοβούλια τῆς Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνταν τώρα μὲ τὴ λύσιν του, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀδύνατο νὰ συνυπάρξουν. Ἡ συμπεριφορὰ τέλους τῶν νικητῶν ἐναντὶ τῶν ἡττημένων ἐνίσχυσε ἀκόμη περισσότερο τὴν κατ' ἀρχὴν ἀπόφασιν τῶν Εὐρωπαίων διπλωματῶν νὰ δημιουργήσουν ἐλεύθερην Ἑλλάδα. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι γνωστά.

Κύριε Πρόεδρε,

Ἐνας ἀπὸ τοὺς νεότερους ποιητὲς μας διακήρυξε:

Ἄν εἰς δικαίους ἔλθῃτε
πολέμους, ἢ ἓνα μνη̃μα,
μνη̃μα τίμιον εὐρίσκετε,
ἢ τῶν θριάμβων τ' ἄσματα,
καὶ τὰ κλωνάρια.

Ἡ φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου ἀξιόθῃκε καὶ τὰ δύο ἀφήνοντας στὸ ἔθνος ἓνα μεγάλο δίδαγμα. Τὴ ἐπαλήθευσεν γι' ἄλλη μιὰ φορὰ τοῦ ἐλληνικοῦ

τρόπου ζωῆς ποῦ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν παρακαταθήκη ὅτι ἡ ζωὴ κερδίζεται μόνο ὅταν περιφρονεῖται ὁ θάνατος.

Στὸ ἐλεγεῖο ἐξάλλου τοῦ Σικελιανοῦ γιὰ τὸν Βλαχογιάννη ποῦ ἀποπνέει ἄρωμα λεβεντιᾶς, μιλάει ὁ Διγενῆς.

« Μιὰ ὁρμήνεια θέλω νὰ τοῦς πῶ καὶ βιάζομαι νὰ φύγω,
Τῇ Λευτεριά, τῇ Λευτεριά, τῇ Λευτεριά ὡς τὰ ὕψη,
τῇ Λευτεριά ὡς τὸ θάνατο, τῇ Λευτεριά ὡς τὸν Ἕαδη,
κι' ἀπέκει τ' ἄλλα εἶναι καλὰ, ἀπάνου ἢ κάτου κόσμος».

Δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει καλύτερο ἐπιτάφιο γιὰ τὴν Ἐπανάσταση ἀλλὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀθάνατη φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου.